

עיוותי הסטראוטיפ של בן-גוריון והשוואה¹

טוביה פרילינג

דה'הומניזציה ככלי בתרבות הוויכוח

דימויו של בן-גוריון כאיש קר ונוקדן, ענייני ויבש, מהפכן אכזר השבוי במטרה אחת, נקשר בתיאור עמדותיו כלפי יהודי אירופה בתקופת השואה. בעיקר השתמשו בקשר הזה כדי לנמק את הטיעון שהשוואה לא העסיקה את ראשי היישוב וכי בן-גוריון 'אטם את עצמו' בפני המתרחש באירופה ואף התנכר רגשית לגילויי השואה.²

1. מאמר זה גזור מפרק הסיכום של ספרי חץ בערפל: דוד בן-גוריון. הנהגת היישוב ונסיונות הצלה בשואה (ברפוס).
2. דברים שאמרו אישים וכן מי שהיו פעילים בעת השואה. אנשל רייס, איש מפא"י: 'לבן-גוריון לא היתה יותר מדי הבנה בדברים האלה [הצלה]. [שכן] או שהוא לא האמין בזה, או שהיה טרוד בענייני ארץ ישראל', אב"ג, המדור לתיעוד בע"פ, ראיון עם אנשל רייס (ראיינו 'י' דוניץ, א' שאלתיאל), 18.10.76, קלטת 147, עמ' 19; אברהם האפט, בדיון בנושאי הצלה שנערך בזכירות מפא"י: 'אני מודאג לא כל כך מעמדת הסוכנות כמו מעמדת חברינו בסוכנות בעניין זה. אני מודאג, שמר בן-גוריון איננו נותן את הדאגה המקסימלית בעניין זה. זה לא רק בן-גוריון, כך הדבר גם בלונדון, גם באמריקה. כזאת הרגשתי. יש איזו דמות כללית של בינה ותבונה, שהיא אינה מתאימה לאסון הגדול ועומדת בסתירה גדולה; אמ"ע, פרוטוקולים של מזכירות מפא"י, 10.2.43, האפט; ובאותה ישיבה, בעת דיון בשאלת הקצאת משאבים להצלה, אמרה גולדה מאיר: 'יש מאה יהודים בארץ שאפשר לכנס אותם בשקט ולהגיד להם: כל אחד מכם יתן עכשיו ... אלף לירות ... ואין לי צל של ספק שאפשר להשיג את זה. השאלה מי יקרא ליהודים אלה: אילו היה קורא אותם בן-גוריון, קפלן ועוד שניים שלושה יהודים יחד אתם, זה היה נעשה קל מאוד ...'; ראה גם ציולינג והשל פרומקין, בבה אידלסון ושפרינצק, כולם חברי מפא"י, אה"ע, מזכירות הוועה"פ של ההסתדרות, 11.2.43; השל פרומקין, שם, ישיבת הוועה"פ, 26.5.43, כרך 68 מ'; בבה אידלסון, שם, 18.11.43; שפרינצק, אמ"ע, מזכירות מפא"י, 15.12.43, אחרי דוח של זאב שינד; מאיר יערי, 'מול פני האסון', השומר הצעיר, 6 בינואר 1943. במאמרו הוא מותח ביקורת על הדרך שבה טופל מידע על השמדה שהגיע אל ההנהלה זמן רב לפני שזו החליטה על פרסומו הרשמי בנובמבר 1942: 'ובינתיים, ישב בן גוריון בושינגטון ועסק בצבא יהודי ובהצעת "בילטמור". הגך שואל את עצמך, מוכה תימהון: מה קרה לתנועה הציונית? כלום אבדו לנו כל מידה ומצפן? מאמר מערכת בעיתון דבר (דבר היום)', מיום 19.4.1944, המגיב, בין היתר, על דברים שאמר הסופר משה סמילנסקי: 'בסתר ובגלוי נשמעים מזמן לזמן דברים המטילים דופי במפעלי ההצלה שלנו, במוסדות

שני מרכיבים למתודולוגיה שעמדה ביסוד הטיעון הזה: האחד – היאחות בשתי התבטאויות של בן-גוריון שהיו אומללות ומיותרות גם בשעתן. והאחר – ניסיון של כימות הכאב שביטא בן-גוריון באותן שנים.

המרכיב הראשון נסמך על משפט קשה, מכאיב ואומלל שאמר בן-גוריון זמן מה אחרי 'ליל הבדולח', ב-7 בדצמבר 1938, על עשרת אלפי ילדים יהודים מגרמניה ואוסטריה שהוריהם נרצחו או גורשו. הבריטים לא התירו את כניסתם ארצה והועלתה האפשרות של העברת הילדים לאנגליה ולא לארץ-ישראל. בן-גוריון אמר אז: 'אם אני אדע שאפשר להציל את כל ילדי גרמניה על ידי העברתם לאנגליה, ורק מחציתם על ידי העברתם לארץ ישראל, אני אבחר בדבר השני – כי לפנינו לא רק חשבון הילדים האלה, אלא חשבון היסטורי של עם ישראל'.³ אלה דברים קשים, אכזריים

ובמנהיגיהם העושים במעשה היקר מאד לכולנו. נמצאו אישים טובים, בעיקר משאינם בני-ברית, שטוענים, למה ריכזנו את כל מרצנו בשטח העליה של יהודים לארץ-ישראל דוקא ולא התאמצנו להציל את היהודים מצפוני הנאצים על ידי הפנותם לכל מקום שאפשר להפנותם? האם – מקשים השואלים – לא יכול היה להיות ברכה מרובה במדיניות הצלה מעין זו, וכלום לא התחייבנו בנפשנו על ידי כך שהתעקשנו לקשור את דבר ההצלה בדבר העליה? האם אין בזה – הם מרמזים – משום 'ניצול האסון היהודי למען הציונות'? ומכיון שלא כל המקשים נגשים לענין מתוך שרירות לב וזדון, ויש ביניהם גם ששואלים כל זאת באמת מתוך חוסר ידיעה, יש תקוה כי אם תנתן להם ההסברה המתאימה יבינו ולא יחזרו למשוגגתם. ...'; יצחק גרינבוים, חבר בכיר בהנהלת הסוכנות היהודית ויושב-ראש ועד ההצלה, אמר על בן-גוריון אחרי פרשת ברנד שהוא 'אדם שאינו רוצה לשמוע אפילו מה שאומרים, שהוא משורייך במחשבותיו ואי אפשר להבקיע את השיריון הזה', אצ"מ, פרוטוקולים של הנהלת הסוכנות [להלן: הנה"ס], 23 ביולי 1944. גרינבוים הודה בהמשך הישיבה שאמר מה שאמר מטעמים 'סקטיים', כדי לאלץ את בן-גוריון לשמוע את דבריו, ולאחר מכן אף מיתן את דבריו בהקשר זה, ואף-על-פי-כן הוסיפו דבריו להדהד; שבועיים לאחר שהודלפה פרשת ברנד לעיתונות במערב, ב-6 באוגוסט 1944, כתב העיתון הימני המשקיף: 'מה יעשה היישוב העברי בארץ ישראל ברגע האחרון הזה, בראותו את שרידי בני עמו נאבקים עם הגלים הזדוניים, הסותפים אותם אל פני התיאום? נלאנו קרוא ותבוע השכם והערב, ימים ושנים. המנהיגות הכושלת המעוניינת לסטש את מאבקנו ומסיתה כל הזמן את דעת הציבור בהפרחת שמועות כוזבות על תוכניות הצלה שונות. בתכסיסה היא מסייעת להוביל את אחינו בהונגריה לאכזרן. הייגר היישוב גם ברגע האחרון, כשהמוות מציץ מעיני אחרוני אחיו, אחרי תמרונים ההרדמה של הנהלה הרשמית? המקור האחר להיווצרותה של הדעה הנוכרת היו כמה חוקרים, עיתונאים ואנשי ספרות. הללו תרמו להתהוותה גם מפני שכתבו על העניין וגם מפני שהניחו הלל מעורר תמיהה. עוד על עניין זה ראה בהערות 7, 13 ו-17.

3. בן-גוריון, מרכז מפא"י, 7.12.1938, אמ"ע. ראה גם ש' סבת, 'החודר השחור', אלפיים, 10 (תשנ"ה), עמ' 164-165. סבת מותח ביקורת על דבריו של תום שגב, שהשתמש במשפט זה בספרו המיליון השביעי כדי לתקוף את בן-גוריון: 'הוא [שגב] מביא את הדברים בשלמותם, אולם תולש אותם מהקשרם ומצמידם לביקורתו את הסכם "ההעברה" משנת 1933. להקשר המזור הזה הוא מדביק – כהסבר או כמסקנה – סילוף של תגובת בן-גוריון לליל הבדולח, ומתקבל צירוף חדש ומזעזע ...'. וראה גם עמ' 156, שם מזכיר סבת את

ומיותרים, גם אם נאמרו עוד לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, קודם שהתחזור מה הולידה המלחמה הזאת.

את המשפט השני אמר בן-גוריון בוועידה השישית של ההסתדרות, בשלהי ינואר 1945. לפי גרסאות אחדות אמר בן-גוריון בראשית דבריו שהידיש היא 'שפה זרה וצורמת', וכיוון את דבריו לשפה שבה דיווחה רוז'קה קורצ'ק לנאספים על אימי השואה. באווירה שנוצרה בעקבות דיווחה המרגש של רוז'קה עורר המשפט הזה זעם רב. יש המכחישים שבן-גוריון אכן אמר מה שמיחס לו, וטוענים שסדר הדברים שובש ועוות הרקע שלהם, אבל לא זה העיקר. העיקר הוא סוג השימוש שנעשה במשפט הזה או בדומה לו.⁴

המרכיב הראשון במתודולוגיה הזאת מושתת אפוא על חוס מקשר שנמתח בין שתי האמירות הקשות הללו ועל הסקת המסקנה שכך חשב, כך הרגיש ובעיקר כך נהג בן-גוריון גם במהלך התקופה שבין אמירתו, כלומר בין שלהי 1938 לשלהי 1945. ממצאי המחקר הנפרשים בעבודת הדוקטורט של מחבר מאמר זה ובספרו חץ בערפל שעתידי לצאת לאור בקרוב, וכן בכמה וכמה ספרים ומאמרים אחרים העוסקים בעניין זה מציגים תמונה אחרת.⁵

המרכיב האחר מבטא את מה שניתן לכנות ניסיון של 'כימות' (קוונטיפיקציה) הכאב של בן-גוריון: בחינת כמות הדברים שאמר בן-גוריון בעניין השואה לעומת מה שאמר על נושאים אחרים. ספק אם יש בכוחה של מתודולוגיה מעין זו לשקף את עמדותיו של בן-גוריון בנושא הזה ובנושאים אחרים, גם בשל הבעייתיות המקופלת בפירושו איכותי של מדידה כמותית, ובייחוד בנושא כגון זה – שהרי יש שמברק בן מילה אחת, כגון מאשר; אוסר; הסתער; המתן; בצע; בטל וכדומה משקלו

יריבו של בן-גוריון מבית ומחוץ שכבר אז השתמשו במשפט זה כדי לגנח את בן-גוריון. בן ראה את מחוזהו של הבריטי ג' אלן, 'אבדון', שבו הוא תוקף בארסיות את בן-גוריון ואת ההנהגה הציונית על עמדותיהם בנושאי הצלה בתקופת השואה. אלן טוען שלבן-גוריון ולהיטלר היה אינטרס משותף. ראה: J. Allen, *Perdition*, London 1986, מצוטט אצל סבת, לעיל, עמ' 141.

4. על עמדתה של רוז'קה קורצ'ק בנושא זה ראה: 'רוז'קה, לחימתה, הגותה, דמותה', ילקוט מורשת, מו (1986), עמ' 212-214. על גרסתו של ש' סבת ראה: 'החור השחור' (לעיל, הערה 3), עמ' 158-160.

5. ס' פרילינג, חץ בערפל (לעיל, הערה 1); הנ"ל, 'דוד בן גוריון והשוואה 1939-1945', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1991; הנ"ל, 'בן-גוריון ושארית הפליטה – מנתח לתומך', בתוך: 'י גוטמן (עורך), שארית הפליטה 1944-1948: השיקום והמאבק הפוליטי, ירושלים תשנ"א, עמ' 405-431; הנ"ל, 'המליון השביעי כמצעד האיוולת והרשעות של התנועה הציונית', בתוך: עיונים בתקומת ישראל, 2 (1992), עמ' 317-367; 'י באואר וס' פרילינג, 'לא תום ולא שגב – המליון השביעי ותוכנית יואל ברנד', עתון 77, 160-161 (מאי-יוני 1993); ס' פרילינג, 'תחת זכוכית מגדלת', בתוך: עיונים בתקומת ישראל, 4 (1994), עמ' 592-604; דינה פורת, הנהגה במלכוד, תל-אביב 1986; ש' סבת, 'החור השחור' (לעיל, הערה 3), עמ' 111-195; S. Teveth, *Ben-Gurion and the Holocaust*, New York-San Diego-London 1996

בהיסטוריה רב ממשקלם של מאה נאומים ארכניים – וגם משום שהנוקטים שיטה זו לא השכילו להקיף את מלוא התיעוד הקיים, כמתחייב מן השיטה שבחרו.⁶ יש להקדים ולומר שהסופר התבטאויות ומודר את מידת ההתרגשות המובעת בהן (על־פי איזה מדד נעשות ספירה ומדידה אלו?) עלול לחסום את עצמו בפני עולמם הנפשי של אנשים מאופקים ועצורים. אנשים כגון אלה מתנסים לעתים בחוויות רגשיות רבות עוצמה ובלהט מוסרי אינטנסיבי ביותר. איפוק או שתקנות אינם מעידים על דלות רגשית דווקא, ולפעמים הם תוצאה של סערת רגשות יוצאת מגדר הרגיל המחייבת ריסון. שלא כ'אנשים רגילים' שאולי נקל להם לבטא את רגשותיהם, הללו נוקטים לאיפוק יתר.

יתר־על־כן, מחויבות מוסרית עמוקה – עמוקה גם ברבדיה הרגשיים – עשויה להניע אנשים מאופקים שכאלה לייחס משקל מכריע למעשים ולמה שנגזר מהגיון המעשים על חשבון העיצוב המילולי של המציאות. אצל אחרים יש שסדר החשיבות הוא הפוך; העיסוק בחזות הדברים עומד במרכז המאמץ המתודולוגי שלהם להגיע לחקרה של המציאות ההיסטורית, וייתכן שהדבר מאיר דווקא את טיבן של המחויבויות המוסריות שלהם עצמם.

אף־על־פי־כן החלטנו להתחקות אחר דרכם של הסופרים והמודדים כדי לבחון את תקפות מסקנותיהם, לשיטתם. רבים מן החוקרים שמנו את מספר ההתבטאויות של בן־גוריון על השואה החמיצו רבות מהן. בדיקה של שיטתיות המנייה וניתוח תוכן של מקצת ההתבטאויות המוחמצות האלה מעלים שלא זו בלבד שהספירה הזאת לא היתה שיטתית, אלא שבהתבטאויות שהוחמצו – או הושמטו – בולט הפן הרגשי האקספרסיבי העז שהתלווה לדבריו של בן־גוריון על השואה ועל שארית הפלטה. הפן הזה אמנם אינו הקו הבולט בתכונותיו האישיות ובמאפייני מנהיגותו, שהרי בן־גוריון מימיו לא היה אה או אחות רחמניים – אולי למולם הטוב של המהפכה הציונית ושל תהליך בינוי האומה – ושיטה זאת של מגייה וכימות מעוררת שאלות קשות באשר לטיבה, ואף־על־פי־כן ראוי להידרש גם לה. וזאת בעיקר מפני ששימשה, בין השאר, כמעין תשתית 'מדעית' לדה־הומניזציה של בן־גוריון ושל כמה מעמיתיו להנהגה.⁷

6. ט' פרילינג, 'המרכיבים הרגשיים ביחסו של דוד בן־גוריון אל יהודי הגולה בתקופת השואה', בתוך: ב' פינקוס וא' טרואן (עורכים), סולידריות יהודית לאומית בעת החדשה, קריית שדה־בוקר 1968, עמ' 195–220. וראה שם מראי מקום מפורטים לכל הדוגמאות האמורות.

7. על אחת הדוגמאות הבולטות ביותר של שיטה זאת – שיטתו של תום שגב בספרו המיליון השביעי – ראה: ט' פרילינג, 'המיליון השביעי כמצעד האיזולת והרשעות של התנועה הציונית' (לעיל, הערה 5); י' באואר וט' פרילינג, 'לא תום ולא שגב' (לעיל, הערה 5). שגב אמנם יוצא נגד השימושים השונים בשואה, אבל הוא עצמו משתמש בה לשם בניית הטיעון העומד ביסוד ספרו. דברים ברוח זאת ראה גם אצל ש"ב בית צבי, הציונות הפוסט אוגנדיית במשבר השואה, תל־אביב תשל"ז. בית צבי גורס שבן־גוריון, כמוהו כרוב ראשי המחנה הציוני בעת ההיא, תמך בגישה שלא היה בה 'נסיגה מעקרונן ההעדפה של הציונות על כל דבר אחר בעולם' (שם, עמ' 143). לטענתו, בעניין הצלת יהודי אירופה נקטו

התיאור הפיזי של חוויותיו בעת טיסה בראשית קיץ 1936, שבו שילב את תחושותיו על 'הדוב המזדקר על גדות הריין', ומכתבו מספטמבר 1938 לרננה, בתו בת השלוש־עשרה, שבו כרך את ייסורי בדידותו בלונדון, לאחר נסיעתה של פולה רעייתו, ואת געגועיו לילדיו עם חרדתו מפני העולם השוקע אחרי הסכם מינכן, אלה מעידים על דרכו של בן־גוריון להכליל מסרים פוליטיים מובהקים גם בתוך התבטאויות אישיות ורגשיות ופרטיות מאוד. שיטה זו רווחה למדי במכתביו אל בני משפחתו, גם משום שמקצתם נועדו מלכתחילה גם לקוראים ממסדיים כמו משה שרתוק (שרת), ברל כצנלסון ואחרים, והועברו אליהם לפי הנחייתו, וגם משום שהיתה דרך לעקוף את הצנזורה ואת הבריטים, שהתחקו אחר דעותיו, הערכותיו ותוכניותיו והיו סבורים שאלה ימצאו רק במסמכיו ובמכתביו הרשמיים. שתי דוגמאות אלה, וכן מכתבו של בן־גוריון אל ידידתו הקרובה מרים כהן־טאוב אחרי פגישתו עם הלינקה גולדבלום, אחת מקבוצת חליפין, ודבריה של הלינקה עצמה על בן־גוריון באותה פגישה – מציגים את צדו האחר של בן־גוריון כאיש כואב, נרגש ונחרד.⁸

המנהיגים הציונים גישה פשרנית וותרנית כפי שלא נקטו בעניינים ציוניים מובהקים (שם). בן־גוריון לא ידע על השואה, כך קובע המחבר, וידיעתו היתה פחותה משל אחרים משום שלא ביקש לדעת, לא התעניין ב'פרטים' אלה (שם, עמ' 104). מלבד נאומו באספת הנבחרים (נובמבר 1942), שהוקדש במיוחד לשואה, לא מצא המחבר אף לא הופעה אחת של בן־גוריון שבה ביטא הלה את חרדתו מפני השמדת היהודים בתור נושא העומד בפני עצמו. בפעמים המעטות שהזכיר את השואה הביע חשש מפני הנוק שתגרום השמדה טוטלית של היהודים למפעל הציוני, או הסתפק בהבעת תקווה שקיומה של שארית הפליטה אחרי הטבח הגדול יהיה בבחינת גורם מסייע להגשמת הציונות (שם, עמ' 104). עוד טוען המחבר שבדיונים מרכזיים בעניין השואה גזר בן־גוריון על עצמו שתיקה תמוהה (שם, עמ' 119), ובלטת ביותר 'הגורו והפנומנולית מלעסוק בענייני הצלה' (שם, עמ' 105). יתר־על־כן, לדעת המחבר ראה בן־גוריון בשואה 'אסון של מיליונים' שהוא גם כוח גואל של מיליונים, ודבר הציונות ... הוא לצקת את האסון היהודי הגדול בדפוסי גאולה אדירים' (שם, עמ' 133, וראה גם עמ' 139).

8. הלנה (הלינקה) גולדבלום, כיום ד"ר יהודית סיני, היתה אחת מחברות קבוצת החליפין שהגיעה ארצה בינואר 1943, שליחה בלתי רשמית לעדות ולאועקה של הארגון היהודי הלוחם בוורשה ובגלמבית. בעדותה סיפרה הלינקה שבאחד הימים באו לקחת אותה מכת גלים לפגישה עם בן־גוריון. היא לא הכירה את המקום שבו נפגשו ואף לא זכרה אם הפגישה נרשמה. ראה דוח בן ארבעה עמודים על עדותה, אב"ג, תכ"כ, בלא תאריך, כנראה בחציו השני של פברואר. על בן־גוריון סיפרה: 'כשגמרתי, ראיתי דמעות בעיניו ... בן־גוריון ישב ובכה. ...' וראה שם את תיאור הפגישה ואת פרטי שליחותה של הלינקה, ילקוט מורשת, מב (1986), עמ' 76. וראה שם את תיאור הפגישה ואת פרטי שליחותה של הלינקה. בתום הפגישה כתב בן־גוריון למרים כהן־טאוב, שהיתה מזכירתו בווישינגטון: 'אין אני יכול להשתחרר מהסיוט שהובא אלינו שוב ... ואתה חש עצמך חסר אוניס לגמרי, ואפילו אינך יכול לצאת מדעתך ... ואין זה קל, האמיני נא לי'. ראה בן־גוריון למרים כהן־טאוב, 15.2.43, אב"ג, התכתבות. תודתי לשבתי טבת על שהסב את תשומת לבי למכתב זה, וראה גם: ט' פרילינג (לעיל, הערה 6, עמ' 213).

גם דברים אחרים שכתב ואמר בעיצומה של השואה ובסופה חושפים את הצד הרגשי של האיש הענייני והנוקדן, כגון הדברים שכתב ביומנו בעת הביקור המרגש בכולגריה מיד לאחר שחרורה, ובוודאי מה שכתב בביקוריו במתנות העקורים בגרמניה אחרי המלחמה. שם, בין שאר דברים, העתיק ליומנו את 'שיר הפרטיזנים' ואת 'העיריה בוערת' של גבירטיג. במקום אחר רשם רשימה ארוכה של הכתובות על מצבות קברי האחים שראה בברגן-בלזן. גם בתשובותיו לפניוניהם של אנשים מן השורה 'גלש' לפעמים אל מעבר לתשובה עניינית ויבשה וחשף גם את תחושותיו האישיות. גם הכינויים שכינה בן-גוריון את היטלר ואת הנאצים, כגון 'הדוב המזדקן', 'צבעי', 'בריון', 'מנהל כנופיית בריונים', 'שטן', 'גנגסטר', 'אטילה הממוכן', מעידים שהיה ככל אדם.⁹

דברים אלה וכיוצא באלה נכתבו ונאמרו במסגרות אינטימיות כמו יומנו ומכתביו האישיים. וגם אם לעולם יהיו מי שיטילו ספק בעצם קיומן של מסגרות שבהן נהג בן-גוריון כעד המשיח לפי תומו, הרי לדברים שכתב ואמר במסגרות אלה יש משקל בשרטוט התמונה הכוללת של בן-גוריון ויחסו לשואה. עובדה היא שיומנו של בן-גוריון היה כלי עבודה שבו ריכו נתונים לכל שעה שידרש, אמצעי ליעול התקשורת בינו לבין חבריו להנהגה, בעיקר באותם חלקים שהעביר לעמיתיו כדי שיקראו וילמדו על פעולותיו וניתוחיו, הערכותיו ותוכניותיו. גם אם היה 'מחושב' בכל רישום וכתב תמיד, כפי שיש הטוענים, 'בשביל ההיסטוריה' – ואופיו של היומן ככלי עבודה מכרסם בכוחה של טענה זו – יש גם יש ביומנו מקומות שבהם רשם מחשבות נקיות מכל חשבון זר, רשימות בלא כל 'מטרה מעשית'. לא פעם, ברגעים דרמטיים ביותר, רשם רישום לקוני של שורה אחת או שתיים: בתוך רצף נתונים 'יבש' הצליח לפעמים לקפל את מורכבותה של השעה ולבטא את סערת רגשותיו, לצייר מחשבה אינטימית, לפרוק משהו מן הנטל, לנסות להשיג רגע של התרגעות, קורטוב של הרפיה.

לא רק בינו לבינו ובהזדמנויות אינטימיות אחרות השמיע בן-גוריון דברים דומים של כאב, הודהות וזעקה. הוא עשה כן גם בזירות פומביות ביותר, וברור שמסגרות גדולות ופומביות מזמנות שימוש בכלים רטוריים שעלולים לפגוע במידת הכנות של הדברים הנאמרים בהן. מטבע הדברים מה שנאמר שם מכוון גם לצרכים הצהרתיים. כלל זה חל גם על בן-גוריון, ובעיקר בשעה שהיה צריך להזעיק את המעצמות לסייע וללחוץ על בריטניה – אמו הורתה של הספר הלבן – לפתוח את שערי הארץ לפני הפליטים היהודים. דברים שנאמרים במסגרות פומביות כאלה זוכים בדרך-כלל לתהודה ולתפוצה רבה, מה שמחדד את השאלה מדוע לא נכללו מרבית הדברים הללו

9. שם, מאמר זה הוא עיבוד של הרצאה בכינוס על בן-גוריון והשואה שהתקיים בירד' ושם'. עורך הכינוס ביקשני להתמקד בחלקים האנושיים של בן-גוריון וקבע שאמנם אבסורד הוא לנסות להוכיח שבן-גוריון היה 'אדם' בתקופת השואה, אבל בשל הדימוי הרווח יש לעסוק בכך. על הביקור בכולגריה ראה: ט' פרילינג, 'בן-גוריון בכולגריה: מפגשו הראשון עם שארית הפלטה', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 308-342.

באותה מנייה ושקילה של הדברים שאמר וכתב בן-גוריון בומן השואה או על השואה. כאלה היו דבריו בכינוס המיוחד של אספת הנבחרים ב־30 בנובמבר 1942, ובכינוס של הנוער החלוצי בוועידת מחנות העולים באפריל 1943, ולפני באי מועצת מפא"י בינואר 1944 ובכינוסים אחרים, ולמותר לציין את דבריו, שהגיעו לשיאם, ביום הרצלי בשנת 1944.¹⁰

רחשי לב ביטא בן-גוריון 'אפילו' במסגרות מצומצמות ואקסוקטיביות – גופים שהם בגדר זירות ענייניות שנועדו לדיווח, לידיעה, לתכנון פעולות ולהחלטה, או לניתוח ולהפקת לקחים אחרי ביצוע הפעולה. במסגרות מעין אלה יכול הדובר לדבר ביתר חירות, להימנע ממליצות מיותרות החיוניות לעיצוב דעת קהל פנימית או חיצונית. כמו כן הוא יכול להניח שדבריו לא יופצו ברבים. במסגרת כגון זאת הוא אף יכול, מדעת או שלא מדעת, למצוא מפלט מפני הצורך 'להציג' דמות שאינה שלו.

אף-על-פי-כן לא שימשו המסגרות הללו 'מקום מפלט' לבן-גוריון מפני רגישות או רגשנות, וגם בדיונים פנימיים, בהנחיות לביצוע, ניכרו צדדי הרגשיים, האנושיים. על כך מעידים מכתבים שכתב לשליחי הסוכנות בארצות-הברית ובאנגליה ובהם הנחיות לפעולה, ודברים שאמר במרכז מפא"י בפברואר 1943. הוא הדין למה שאמר בעניין הפולמוס העז שפרץ ביישוב בנושא 'ילדי טהרן', בפגישתו עם הרבנים הראשיים איזיק הלוי הרצוג ומאיר חי עוזיאל (בירושלים, ב־24 ביוני 1943). נעימה זו חזרה ועלתה גם בפגישתו עם נציגי הקוטב האחר, באי כוח המרכז החקלאי, זמן מה לאחר מכן, ותקצר היריעה מלפרט את כל המקומות שבהם דיבר בן-גוריון ברוח זו.¹¹ בחינת הדברים שאמר בן-גוריון בהזדמנויות כגון אלה, שבהן היה יכול למצוא 'מפלט', להיות חופשי יותר, לתת ביטוי לצדדים ה'יבשים', הענייניים וחסרי

10. בן-גוריון לפני מרכז מחנות העולים, 2-3 באפריל 1943, אב"ג, נאומים; מועצת מפא"י ה'21, 5 עד 10 בינואר 1944, אמ"ע; ועידת הקיבוץ המאוחד בגבעת ברנר, 19.1.44, אב"ג, נאומים; הכינוס הציוני 'יום הרצל', 10.7.44, שם.

11. בן-גוריון לפליקס פרנקפורטר באמצעות ארתור לוריא, 8.12.42, אב"ג, התכתבות. כינוס מיוחד של אנשי מסחר ותעשייה, 24.6.43, 13.7.43, 23.9.43, אב"ג, פרוטוקולים של פגישות. 'יומן בן-גוריון, 6.7.44, אב"ג. וראה גם ס' פרילינג, חץ בערפל (לעיל, הערה 1), הוויכוח על דרך החינוך והקליטה של הילדים. על הפגישה עם הרבנים הראשיים הרצוג וחי עוזיאל ראה שם. בפגישה זו אמר בן-גוריון בין השאר, 'אולי פעם יהיה ריב זה ... כאשר עם ישראל לא יהיה בסכנה להישחט, כאשר אדמת ישראל לא תהיה בסכנה שיגזלו אותה ממנו, עם ישראל יישב בטח בארצו – אולי אז יריבו. אבל עתה איך להציל את עם ישראל זה קודם לכל דבר, כי יהדות בלי יהודים לא תהיה. בשבילי זה קודם לכל. כשעם ישראל עומד בסכנה זה הדבר הראשון לדעת. אם כל העם היהודי יהיה דתי כמו שרוצה הרב הרצוג, אני אתן הכל כדי להציל את עם ישראל, גם אם הם יהיו כמו שרוצה הרב הרצוג, יהיה רק עם ישראל – זהו העיקר'. ראה: דברי בן-גוריון לרבנים, 24.6.43, אב"ג, פרוטוקולים של פגישות; וכן ס' פרילינג (לעיל, הערה 6), עמ' 209. בפגישה עם אנשי המרכז החקלאי אמר בן-גוריון: 'הצטערתי מאד, שאת מדריכי הנוער לא מענינת השאלה של העלאת ילדים, אלא מענינת אותם בעיקר השאלה של תלוקת שלל ... אין לי שום ענין להלחם בדת או נגד הדת ...', אב"ג, פרוטוקולים של פגישות, 13.7.1944.

הרגישות באישיותו, מעלה שגם במסגרות הללו, ו'אפילו' בהן, ניכרו ההתרגשות, הכאב וביטויי ההזדהות בדבריו על הגולה.

ברור שההתחקות אחרי מה שנראה כ'זוטות', אחרי אותה 'לחלוחית', הניסיון למצוא את האדם שמאחורי המנהיג, את החרדה שמאחורי העוצמה, את הכאב שמאחורי החזות הקפואה, התחקות זו אין לנתקה מהקשרה הכולל. היא יכולה לבוא כהשלמה לתיאור שיטתי ומסודר של מעורבותו של בן-גוריון בפעולות ההצלה ברמה העקרונית וברמה האופרטיבית, שהן הן העיקר. שהרי גם אם היו בן-גוריון ושותפיו להנהגה קורעים קריעה, מעפרים ראשיהם בעפר, יושבים ומקוננים על מדרגות הרבנות או על מדרגות ארמון הנציב העליון ולא מוציאים יום אחד בלא פרסום שבע קינות ותשע מחאות על המתרחש באירופה - לא היה בכך למלא את מקום העשייה וההנהגה הנתבעות ממנהיג ומשותפיו מול אתגר שכזה ובתקופה שכזאת. עם זה, גם החלק הרגשי הוא מכלל דיוקנו של מנהיג, של הנהגה, אפילו של תקופה, ולכן נודעת חשיבות גם למרכיב הלחלוחי-האנושי הזה באישיותו של בן-גוריון וגם לביטויי ההזדהות המילוליים שלו, לפחות בתור מילואים ותוספת לעשייה, לסיוע ולהצלת יהודי אירופה בתקופת השואה.

מנייה ושקילה שיטתיות של הדברים שאמר בן-גוריון בכל סוגי המסגרות שמנינו היו מעלות שורה לא מבוטלת של דברים המעידים שבן-גוריון ראה את השואה והגולה לא כמושג מופשט, מרוחק ומנוכר, אלא כשם תואר קיבוצי לאחים ואחיות, הורים ובני משפחה אחרים הנתונים בסכנת כליה. בכל שלוש המסגרות וכל זמן המלחמה הביע בן-גוריון את תחושותיו האישיות, אם כי במינונים משתנים. בצד הדברים הכלליים, הקרים, הכבושים, הופיעו גם דברים כואבים, חמים. השואה לא 'חלפה' על פניו של בן-גוריון והוא לא התחמק מעיון ומדיון בה ובנגזרותיה. השואה ניכרה גם מפועלו, מהחלטותיו וגם מן הביטויים הגלויים של חרדתו, כאבו ואף זעקתו.

מן הבחינה הזאת אפשר להפיק לפחות עוד לקח מתודולוגי אחד, בשאלת היכולת להסיק מסקנות איכותיות, גם מוסריות וגם חינוכיות, ממבחן כמותי בסוגיה כגון זו שלפנינו. המבחן הכמותי אינו עומד במבחן ממצאי המחקר של השנים האחרונות, שעל-פיהם עסק בן-גוריון בהרחבה בשואה ובנגזרותיה השונות בעיצומם של המאורעות וכל עוד נמשכו. הוא עשה כן בשורה ארוכה של גופים ומסגרות ממלכתיות, כגון הנהלת הסוכנות, הוועד הפועל הציוני וועדות שונות של הסוכנות, וגם במסגרות מפלגתיות: גופים שונים של מפא"י ושל מפלגות אחרות שלפניהם הופיע. הוא דיבר לפני גופים גדולים והצהרתיים כמו מועצות, ועידות ואספות עם, וגם לפני פורומים מצומצמים של מומחים לדבר. הוא עסק בשואה בכתב ובעל-פה, ביומנו ובמכתביו, בהנחיות לביצוע, במברקים בני שורה או שתיים ובמאמרים ונאומים ארוכים. לעניין הכמות ראוי לזכור שחוליות רבות בפעולות ההצלה והסיוע בשואה היו חשאיות, וכל מילה מיותרת עלולה היתה לעלות בדם ובדמים. אחד מעקרונות שמירת הסוד הוא הצמצום בדיבור והגבלת מספרם של יודעי דבר, ואין צורך להסביר את הקשר שבין העיקרון הזה לעניין הכמות. עוד ראוי לזכור את הכריזים, שהיו רגישים לדברים שהיה בהם לעורר, לדעתם, אי-שקט ביישוב, ואת

הצנזורה שהפעילו – גם זו השפיעה על 'כמות' הדברים. ועדיין לא אמרנו דבר על כוחם של קריצה, משיכת כתף, לטיפה, מבט, הסמקה, רעידת ידיים, לשקף ולבטא מה שלא יכילו ולא יבטאו אלף מילים באלף תעודות. והרי אנו ההיסטוריונים, בקוצר ידנו, איננו יכולים לשקף את ההווה אלא רק לפי התיעוד והסימנים המוגבלים שהטביעו את חותמם במציאות, ואילו משיכת היד, והקריצה, והחיוך הציני ושאר סימנים של שפת הגוף, אלה אינם משתקפים אוטומטית באותו תיעוד.

צד נוסף של שאלת היכמות' וגם של הצדדים השונים באישיותו של בן־גוריון כמנהיג חזק, קר־רוח ומעשי, אך גם הצדדים הרגשיים שלו, עולים מדברי בן־גוריון עצמו. הוא שידע גם לנאום במשך שעות ארוכות, ולכתוב בלא לראות, ובכך היה עונה גם למבקשי היכמות', ידע גם ידע למצות את תיאורו של אירוע – דרמתי ככל שיהא – בתכלית הקיצור, בשורה או שתיים. ב־7 וב־8 במאי 1945, בעת שנודע על סיום המלחמה באירופה ועל כניעתה של גרמניה, שהה בן־גוריון בלונדון. מחלונו צפה בלונדונים הצוהלים ברחובות. את מלוא רגשותיו ואת כל שיעורה ועוצמתה של הסיטואציה ההיסטורית הזאת, לעולם ולעם היהודי, מיצה בקיצור נמרץ ביומנו: 'יום הנצחון, עצוב, עצוב מאוד'.

ובאותו מקום ובאותה עת נדרש החילוני המובהק והמאופק הזה למקורותיו היהודיים העתיקים דווקא, והעתיק ליומנו את פסוק א מספר הושע פרק ט: 'אֵל תשמה ישראל אֵל גִּיל כְּעַמִּים'.¹²

הסטראוטיפ ושורשיו

מדוע סבורים אישים, חוקרים ורבים אחרים בציבור היהודי בארץ ובחוץ־לארץ שהיישוב והנהגתו לא עשו כמעט מאום להצלת אחיהם בתקופת השואה? שאלה זו מעניינת לא פחות מן השאלה מה עשה היישוב למען יהודי אירופה בזמן השואה. קשת התחושות והטיעונים מן הסוג הזה נפרשת בין הסבורים שהיישוב לא עשה מאום משום שהבין שהמשימה הזאת חורגת מיכולתו ולכן עליו להתמקד בבניית הארץ, ובין הסבורים שהיישוב והנהגתו התנכרו התנכרות הכרתית, אידיאולוגית ומעשית לגולה בשעת אסונה, הפקירו את יהדות אירופה על מזבח הגמול המדיני שהבטיחה בריטניה להעניק לתנועה הציונית אחרי המלחמה אם לא 'תפריע' לה בזמן המלחמה, ועוד כהנה וכהנה טיעונים, שעיקרם אחד: היישוב כשל, התנכר, והפקיר את הגולה. בתוך הקשת הזאת משובצות עשרות התבטאויות שראשיתן בזמן האירוע עצמו, המשכן מיד אחרי המלחמה, ומקצתן נשמעות גם בעצם כתיבת השורות האלה,¹³ ואת המשכו של החיבור הזה ניחד לבירור שורשיו של הסטראוטיפ השלילי הזה.

12. יומן בן־גוריון, 7, 8 במאי 1945, אב"ג.

13. ראה לעניין זה עיקרי הערות 2, 7 ו־17. האשמות בדיעבד השמיע גם נחום גולדמן, שבעצמו מילא תפקיד חשוב בנסיגות ההצלה. ראה: נ' גולדמן, זכרונות, ירושלים 1972, עמ' 186 ואילך; ת' שגב, המיליון השביעי, ירושלים 1991. ניסיון להציג דיכוטומיה בין ציונות

נראה שחלק ראשון של התשובה לשאלה קשור בתופעה הרחוקה זה מכבר והיא, שהעיסוק המחקרי והשיח הציבורי בנושא השואה, בארץ ובעולם, נתחם בין מיסטיפיקציה מוחלטת מזה ובין רלטיביזציה מוחלטת מזה. תופעה זו נעשתה כמעט 'טבעית' לגבי אירוע כה מעצב בהיסטוריה של העולם, של התרבות האנושית ושל ההווה היהודית והישראלית. גם אירועים דרמטיים פחות מן השואה כבר עוררו קשת של התייחסויות מן הסוג הזה.¹⁴ קביעות סטראוטיפיות שכאלה מבטאות לא פעם גם בורות מצטעצעת, גם קושי לעסוק בהוויות היסטוריות סבוכות וגם קשיים מתודולוגיים תשתיתיים החורגים בכלל מתחום הדיון ההיסטורי כתחום של דעת.

להצלה ראה אצל י' עילם, 'עוד כוס מים על העיירה הבווערת', ראיון לעיתונאית יונה הדריירמג', הארץ, 3.10.1986. בין השאר נאמר שם: 'שאלה: וגם כשמודיעה הנה"ס בנובמבר 1942 על השמדת העם היהודי לא משנה התנהגה הציונית את הקו. האם זו אינה אטימות וקשיחות? עילם: לא, התנועה הציונית היתה מהפכה ולכן דנה את עצמה להתנהגות אכזרית כלפי העם היהודי: מהפכה מאמינה רק בפתרון אחד ויחיד. המהפכנים ננעלים על הפתרון של גאולת העם, ובתהליך כמעט בלתי נמנע ניתק הקשר המעשי של המהפכה מן המצוקה הבסיסית שלמענה יצאה לדרך. שאלה: האם בן-גוריון היה מהפכן מן הסוג שתארתי? תשובה: ודאי. אילו בן-גוריון היה פועל כתנאי מהפכה אלימה כמו ברוסיה, סטאלין היה קטן לעומתו...'; וראה גם: י' עילם, מבוא להיסטוריה ציונית אחרת, תל-אביב (בלי תאריך הוצאה); מ' וזלמן, אות קין (בלי מקום ושנת הוצאה); ר' פריסטר, ללא פשרה, תל-אביב 1987, דבריו על היחסים בין בן-גוריון לגרינבוים; ד"ב וייסמנדל, מן המיצר, ירושלים 1960; א' פוקס, קראתי ואין עונה: זעקתו של רחמ"ד וייסמנדל בתקופת השואה, ירושלים תשמ"ג; מ' שנפלד (עורך), ילדי טהרן מאשימים: עובדות ומסמכים, תל-אביב תשמ"ג; ש' שלמון, פשעי הציונות בהשמדת הגולה, ירושלים 1988, מהדורה רביעית מורחבת. עוד ביטויים ברוח זאת ראה גם אצל ש' סבת (לעיל, הערה 3).

14. על מיסטיפיקציה של השואה, ההבדל בין שואה לרצח עם, הכחשת השואה, ועל הטיפול בשואה כ'עניין אלגורי סמלי' ומדעי אקדמי' ראה: י' באואר, 'נגד מיסטיפיקציה - השואה כתופעה היסטורית', השואה - היבטים היסטוריים, תל-אביב 1982, עמ' 71-86; ש' אהרונוסון, 'על "הפוסט-ציונות" והמסורת האנטישמית במערב', בתוך: ציונות: פולמוס בן זמננו, סדרת נושא של עיונים בתקומת ישראל (תשנ"ז), עמ' 160-202. אהרונוסון מביא כמה דוגמאות לרלטיביזם מוחלט: את דברי א' גור-זאב במאמרו 'בין השואה "שלנו" לשואותיהם של "אחרים"', דבר (י'משא'), 20 בינואר 1995, עמ' 21. גור-זאב, כך אומר אהרונוסון, 'עושה את השואה לאירוע קוסמי, אוניברסלי, לאו דווקא יהודי-פרטיקולריסטי צר'. ראה לעיל, 'על "הפוסט ציונות"', עמ' 175; את הרצאתו של אריק הובסבאום על הלאומיות, הרצאה שנרפסה בכתב-העת *New York Review of Books*. בהרצאה זו, כך אומר אהרונוסון, הובסבאום 'מוקיע את המדינה הציונית ואת השימוש שעשתה כביכול בשואה לצרכיה הלאומניים הצרים', ראה לעיל, 'על "הפוסט ציונות"', עמ' 163; ואת טענותיו של העיתונאי תום שגב כלפי דוד בן-גוריון בספרו המיליון השביעי: 'אותו קולוניאליסט ומיליטריסט לאומני שלא חמל על קורבנות השואה ולא שעה לסבלם', ראה לעיל, 'על "הפוסט ציונות"', עמ' 175 (ראה ת' שגב, המיליון השביעי, עמ' 22-23, 72-75, 85-86, 91-93, 119); אהרונוסון מזכיר גם את בני מוריס שטען, לדבריו, שאותם קורבנות היו 'אך כלי בידיו של אותו "ארכי רמאי" כדי לשדוד את ארמת הפלסטינים ולכוון בה שלוחה קולוניאליסטית של הקפיטליזם', ראה לעיל, 'על "הפוסט ציונות"', עמ' 175 (וראה ב' מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949, תל-אביב 1991, עמ' 226, 232, 242, 348-349).

גם הדיון בשאלת יחסה של הנהגת היישוב היהודי אירופה בתקופת השואה נכלל במרחב הזה, וכבר מראשית שנות ה־50 חרג הדיון הזה מגבולותיו של דיון בסוגיה היסטורית חשובה הנטועה בהקשר ובנסיבות מסוימים – היישוב היהודי בארץ-ישראל בימי מלחמת העולם השנייה – והתגלגל במהירות להיות כלי במאבק על עיצוב דמותה של המדינה, חלק מן הדיון המחקרי, השיח הציבורי והדיסקורסים על מידת 'נקיונה' של המהפכה הציונית, הלגיטימיות שלה ועצם צידוקה של המדינה כפתרון לאנומליות בצורת קיומו של העם היהודי.¹⁵

בתוך המכלול הזה, הכולל גם את הדיון שלנו, מוטחים דברים על הורתה בחטא של המדינה הציונית, על הקולוניאליזם שלה, המיליטריזם שלה, הפרטיקולריזם שלה, השבטיות שלה, האי־רציונליות הכרוכה בה, הלאומנות שלה, על אטימותם ורשעותם של מנהיגיה, על העוולות שגרמו לפלסטינים, למזרחיים ולגושים. מתוך השפע הזה צמחה גם הטענה שהתנועה הציונית ומנהיגיה, אבותיהם של העוולות והעיוותים הללו, כשלו ונכשלו, נהגו באותו אופן גם כלפי אחיהם בתקופת השואה, השתלטו בציניות על הניצולים, עשו מהם קרדום צבאי־חברתי־מדיני להשגת מטרותיהם,¹⁶ ומכל הבחינות הללו אין הם רק שותפים במישרין או בעקיפין לרצח ששת המיליונים, אלא שהם אחראים גם – אישית ובלעדית – לרצח המיליון השביעי.

תופעה זו, המפקיעה את הדיון בסוגיה מהקשריה בעבר, כורכת אותה בהווה, משליכה אותה אל העתיד ומציבה אותה על הנחות כוזבות, שומטת למעשה את בסיסו של הדיון הענייני בה. היא העצימה ומעצימה עוד יותר את המתח הטבעי שבין 'האמת הארכאולוגית' ובין 'האמת ההיסטורית' – כלשונו של אחד העם – אם יש אמתות כאלה כל עיקר, וממילא הקטינה את 'הדרישה' וההידרשות לעובדות, ככל שאלה ניתנות לכירור ולחכמה, וכבר 'צאה מתחומי האינטרפרטציה של העובדות והגיעה אל המתוות שמעבר להן. השימושים הפוליטיים המגוונים בשואה שעושים כל המחנות בציבוריות הישראלית, לרבות האליטות הפוליטיות והאינטלקטואליות, הם הראיה. מן הבחינה הזאת הקדימו השימושים בממצאים – ראו זה פלא – את הממצאים

15. דיון מקיף בתופעה זאת ראה בצינות: פולמוס בן זמננו (לעיל, הערה 14).

16. דוגמה מובהקת לטיעון ברוח זו היא שירו של פרופ' בנימין הרשב (הרושובסקי) מן החוג לספרות עברית באוניברסיטת תל־אביב: 'פטר הגדול/סלל את עיר הבירה פטרבורג/בביצות הצפון/על עצמות איכרים./דוד בן־גוריון סלל/את הדרך אל דרך הבירה ירושלים/בעצמות נערים מן השואה./... [בן־גוריון אסף אבק/אדם – לזרוע לאויב בעיניים./על עצמות נערים מן השואה/סללנו את הדרך העוקפת/העולה לירושלים'. את השיר פרסם המחבר, בכינויו הספרותי 'גבי דניאל', בתוך מחזור השירים אגרא, ב, ירושלים 1985–1986, עמ' 199–200. מצוטט אצל ד' פורת, 'בן גוריון ושואת יהודי אירופה', הצינות, יב (1987), עמ' 293. עוד דוגמה ראה: מ' צוקרמן, חמישים שנה מאוחר יותר או אחרי חמש שנים [או: אחרי חמישים שנה או לעולם לא], למקומה של השואה בעיצוב הקולנוע והתרבות הישראליים, הקדמה, כתיב־יד בכתובים ששיגר מ' צוקרמן אל מחבר המאמר; וכן ש' שלמון, פשעי הצינות בהשמדת הגולה, עמ' 3: 'זה למעלה מארבעים שנה מצליחים הצינים להעלים את פשעיהם ואת חלקם בהשמדת השואה...'

עצמם, וניתן לשרטט כאן קשת ארוכה מאוד של פרסומים, אמירות ושימושים מן הסוג הזה.¹⁷

17. על האמת הארכאולוגית וההיסטורית ראה מאמרו של אחד העם, 'משה', בתוך: כל כתבי אחד העם, תל-אביב וירושלים תשכ"ה, עמ' שמב-שמו. על שימושים פוליטיים ראה ביוגרפיה שכתב דן קורצמן על בן-גוריון (New York 1983), שבה ייחד המחבר פרק לבן-גוריון בימי מלחמת העולם השנייה. בין השאר הוא כותב: 'מאוגוסט 1942 הגיעו ידיעות שונות על הנעשה באירופה. רוב חברי הנהגת היישוב לא ידעו או לא רצו לדעת על הנעשה באירופה. באוקטובר אותה שנה, מיד לאחר שובו של בן-גוריון מארצות-הברית, ייחד בן-גוריון אך מעט מדבריו לידיעות שרווחו ביישוב, והתמקד בהשגת תמיכתם של המוסדות ביישוב בתוכנית בילטמור' (שם, עמ' 241-240). לדברי המחבר אין כל עדות על נסיונו של בן-גוריון להודיע לעמו על גודל האסון ההולך ומתרגש, לא אז ולא בשלב אחר של המלחמה (שם, עמ' 244). כשפנה בן-גוריון אל מצפונו של העולם החופשי (כגון בדבריו באספת הנבחרים בנובמבר 1942), אף-על-פי שהציג עמדה 'לא ציונית' במידת מה בהצעתו להציל יהודים גם על-ידי העברתם אל ארצות אחרות מלבד ארץ-ישראל, הוא קשר תמיד את השואה עם הצורך בהקמת צבא יהודי ומדינה עברית (שם, עמ' 245). בן-גוריון הסקרן, החקרן, האיש היסודי, לא טרח לבדוק את מערכת העובדות הקשורה בשואה, לא התמקד בניסיון לבלום את האסון ולא העמיד עצמו בראש 'מסע צלב' כדי לאלץ את האפיפיור להשפיע על המעצמות שיפציצו את מחנות ההשמדה ואת דרכי הגישה אליהם. המחבר מייחס לבן-גוריון מחללים רבים, כגון שלא הפעיל את יהודי אמריקה כדי שילחצו על ממשלתם, ולא הקים צוות מוות מיוחד שעסוק בשאלות הקשורות בהצלה, וקיבל את סיעוני הבריטים בנושאים כגון פרשת יואל ברנד וההתנגדות להפצצת מחנות המוות. בנושאים האלה לא פעל בן-גוריון, לדעתו, בדרכו האופיינית הנחושה והנחרצת (שם, עמ' 246-248). וכך, כמי שלא פעל לבלית השואה, לסייע ולהצלה (שם, עמ' 246), בן-גוריון אינו טוב בעיניו מן האפיפיור ומן העולם החופשי: גם בן-גוריון, כמו האפיפיור, העמיד את טובת הארגון שבראשו עמד מעל לטובת הפרט: האפיפיור חשש שמא יממש היטלר את איומו ויפלוש לוותיקן, ובן-גוריון חשש שמא לא יתירו לו המעצמות להקים צבא יהודי עוד בזמן המלחמה ומדינה יהודית מיד לאחריה (שם, עמ' 249). בן-גוריון, ממשיך המחבר ואומר, לא מצא זמן ומרץ לענייני סיוע והצלה, אבל התגלה במלוא אוגו בטיפולו ב'שארית הפלטה', היא העלייה בכוח. מי שלא מצא זמן לסייע והצלה מצא זמן די והותר לעימות עם וייצמן ועוד כיוצא באלה (שם, עמ' 248, 250, 251 ואילך). ביוגרף אחר של בן-גוריון, רוברט סנט ג'ון (דוד בן גוריון: ביוגרפיה: פרשת חיים בלתי שכיחה, ירושלים 1959) לא עסק כלל בפרשה זו. את עיקר תגובתו של בן-גוריון על השואה הוא משרטט וממזה בכמה משפטים המתארים את עמדתו המתנכרת של העולם החופשי ואת השגת הסכמתן של המעצמות להקמת הבריגדה היהודית (שם, עמ' 81).

מיכאל בר-זוהר (בן-גוריון, תל-אביב 1977) מייחד פרקים אחדים לפועלו של בן-גוריון בזמן מלחמת העולם השנייה וכותב על כמה וכמה נושאים: בן-גוריון ותוכנית בילטמור, הצימות עם וייצמן, המשבר במפא"י ופרישת סיעה ב', מותו של ברל, המשבר המשפחתי של בן-גוריון, ולבסוף - הקמת הבריגדה, פעולות האצ"ל והלח"י והסוּוּן. את פעולתו של בן-גוריון בפריס אחרי המלחמה, משלהי 1945 וראשית 1946, ואת ביקוריו במחנות העקורים באוקטובר 1945 ובינואר 1946 הוא מתאר בהרחבה יחסית, אבל בענייני היישוב והשואה ובשאלת בן-גוריון והשואה אין הוא נוגע כלל. 'דילוג' זה יצר חלל ריק פתוח לפרשנות, המאפשר גם את האמירה: 'לא כתבו, משמע שהיה מה להסתיר'.

תופעה זאת היא מן הדוגמאות המובהקות ביותר להצגתה של ההשקפה שעל־פיה ההיסטוריה היא מעין 'דו־שיח אינסופי בין ההווה ובין העבר', כניסוחו הקולע של ההיסטוריון הבריטי קאר (E. H. Carr). שכן ככל שהלכו ה'הווה' או הדיון בהווה והעיקו על תמונת העתיד או על האידיאל שלו, וככל שנסחפו לדיון הוזה השאלות על

אברהם אביחי (דוד בן־גוריון מעצב המדינה, ירושלים 1974) עוסק, בין השאר, בשלבים שונים של עיצוב מנהיגותו של בן־גוריון, במקורות סמכותו ובתפיסתו המדינית, וכותב גם על פועלו בתקופת מלחמת העולם השנייה. המחבר מדגיש שני עיקרים בהשקפתו המדינית של בן־גוריון בעת ההיא: 'החשיבות העליונה של העלייה לארץ ופיתוחה הכלכלי כדרישות היסוד היהודיות', ומתן עדיפות ראשונה במעלה להקמת המדינה, כקביעתו של בן־גוריון: 'הקמת המדינה צריכה להיעשות המטרה המיידית' (עמ' 52). הוא מתאר את חלקו של בן־גוריון בתוכנית בילטמור (עמ' 26), את מאבקו לאישורה ביישוב ואת מחירו של המאבק (עמ' 27). בשאלת מעורבותו של בן־גוריון בסיוע ובהצלה אין הוא נוגע. תפיסתו הבטחונית של בן־גוריון ועמדתו בשאלת השילומים ובפרשת אייכמן משקפות לדעת המחבר מרכיבים של יחסו כלפי גרמניה, השואה והעמידה היהודית בה, אבל אין הוא בודק את הנושאים האלה לגופם (עמ' 102, 159–166, 192–193).

מרדכי פרידמן (התגובה הפוליטית־ציבורית של יהדות אמריקה בשנים 1939–1945, א, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל־אביב תשמ"ה) חקר את עמדותיו של הציבור היהודי האמריקני כלפי השואה וקבע שבבילטמור הניחו בן־גוריון וסילבר את היסוד להשקפה הפלסטינוצנטרית ולא דיברו על חיפוש אלטרנטיבות להצלת יהודי אירופה (שם, עמ' 47). לפיכך נשארה מלאכה זו בידי הקונגרס היהודי.

הזה וגמן־אשכולי (עמדת המנהיגות היהודית בארץ־ישראל להצלת יהודי אירופה, ילקוט מורשת, כד [אוקטובר 1977]) טוענת שתמצית עמדתו של בן־גוריון היתה שרק הגשמה מהירה של המטרה הציונית היא התשובה לשואה. עליה המונית למולדת יהודית עצמאית בארץ־ישראל – זוהי תשובת בן־גוריון לאסון יהודי אירופה (שם, עמ' 98). בן־גוריון היה שותף להנחה המדינית שאם תקופת מלחמת העולם לא תנוצל לשיפור סיכוייה המדיניים של הציונות בארץ־ישראל, לא יהיה טעם בהצלת העם היהודי, כי לא יהיה היכן לקלוט אותו לאחר המלחמה. שיקול זה הוא שהנחה את הנהלת הסוכנות בהמשך ה"שיתוף" עם בריטניה למרות המכשולים הגלויים והסמויים ששמו אלה בדרכים להצלת יהודי אירופה ... (שם, עמ' 95). דברים שמתוך הן שבהם משתמע גם הלאו.

יהיעם ויץ (עמדות וגישות במפלגת פועלי ארץ־ישראל כלפי שואת יהודי אירופה, 1939–1945, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ח) טוען שבן־גוריון, למרות תמיכתו בתוכניות הצלה שלא התמקדו בהעברה מיידית של הניצולים דווקא לארץ־ישראל, משך כל תקופת המלחמה טען כי תפקידם העיקרי של היישוב ומוסדותיו ושל התנועה הציונית ומוסדותיה. הוא להתרכז בתוכניות הצלה שבמרכזן ארץ־ישראל ... תוכניות אחרות, שעוסקות אך ורק בהצלה – ללא קשר לארץ־ישראל ולתנועה הציונית – יש להשאיר בידי גופים כמו הקונגרס היהודי העולמי (שם, עמ' 318). עוד הוא כותב על גילויי הכאב הנדיים למדי של בן־גוריון כלפי השואה. את מעורבותו הנמרצת של בן־גוריון בבטיחות ההצלה של יהודי הונגריה הוא מציג כדבר חריג, והוא מסביר את המעורבות הזאת בתחושתו של בן־גוריון 'כי יהדות זו אמורה להיות מרכיב מרכזי בשארית־הפליטה, שאותה עת, על סף סיום המלחמה, הפכה להיות מרכיב יותר ויותר מרכזי במדיניות הציונית ובשיקולים הציוניים' (שם, עמ' 318–319).

עמוס אילון (שעת אפס, ירושלים 1980) מציג את בן־גוריון כמי שכל הנושא של יהדות הונגריה לא נגע בו כלל. לאמתו של דבר, דווקא בפרשה זו הגיעה מעורבותו של בן־גוריון בנושא ההצלה לשיאה.

מידת הלגיטימיות וה'ניקיון' של המהפכה הציונית, על פני האומה וכיוצא באלה, כך הלכה ופחתה חשיבותו של הדיון בממצאים, ואת מקומו תפס השימוש בהם בשיח הזה על פני ההווה ופני העתיד.

גלגוליה של תופעת הדרישה לתקינות ונכונות פוליטית ('פוליטיקלי קורקט') בארצות-הברית, שמקצת נגזרותיה מעוררות גיחוך אפילו בקרב ליברלים מופלגים בהיותן מופקעות מקשר אמתי ומדעי לעובדות, הם דוגמה של דיון ציבורי מן הסוג הזה, הלוקחה מהוויה אחרת. השוואה זו רלוונטית לענייננו מפני שגם אצלנו מפקיעים את הדיון מן הקשר לעובדות: בשעה שהמתדיינים סבורים שהעובדות אינן תומכות בעניינם הם אומרים 'לעזאזל' העובדות, או עוסקים ב'תחושות', ב'דימויים', ב'מוטיבציות', ולא בגילוייהן המעשיים...¹⁸

המתח הזה בין 'האמת הארכאולוגית' על כל בעיותיה ובין 'האמת ההיסטורית', שהיא סובייקטיבית עוד יותר, כמו המתח הכרוך בצורך לשקף את 'העובדות' מתוך ההווה ובאמצעות מנסרותיו, מעיב גם על סיכויי ההטמעה וההפנמה של מה שנראה כהסבר העיקרי לכשלונן של פעולות ההצלה בתקופת השואה:

1. המורכבות המדינית והלוגיסטית של כל התוכניות הגדולות: כל פעולת הצלה גדולה היתה מורכבת משרשרת של עשרות חוליות, ודי היה בהתנתקות של חוליה אחת להוריד את המהלך כולו לטמיון. למעשה, בשל המורכבות הזאת היה כשלונן של הפעולות האלה בבחינת תוצאה 'טבעית' והגיונית שלהן.

2. חוסר האונים של העם היהודי בתקופת השואה: חוסר האונים הזה אפיין בראש ובראשונה את היהודים ב'פלנטה האחרת'. אבל היהודים בעולם החופשי וביישוב אף הם היו שרויים בחוסר אונים מדיני ומבצעי וקצרה ידם מלעשות פעולות הצלה גדולות ומקיפות יותר מאלה שנעשו, שממדיהן ודאי שלא ישוו לממדי האובדן של ששת המיליונים. אין שום כלי הדמיה היכול להמחיש את מלוא מורכבותן של פעולות ההצלה ואת מלוא משמעותן של חוסר האונים ההוא על כל רמותיו. די אם נזכור שגם מעצמה כמו ארצות-הברית התקשתה מאוד לחלץ קומץ של בני ערובה, אנשי שגרירותה בטהרן, עם כל ההבדלים התהומיים שבין שני המצבים.

הנה כי כן, התשובה הראשונה לשאלת הפער בין ממצאי המחקר ובין הסטראוטיפ השלילי של בן-גוריון והנהגת היישוב בנושא נגזרת מטיבו של אותו 'דו-שיח' בין ההווה ובין העבר; דו-שיח הנשען גם על הקושי להבין שפעולות ההצלה הגדולות היו מועדות לכישלון, ועל הקושי להבין את עומקו של חוסר האונים של העם היהודי בזמן השואה.

פעולות הצלה מחייבות חשאיות מעצם טיבן, ובה טמונה התשובה השנייה. מאחר שהפעולות הללו היו אכן חשאיות, גם התיעוד המשקף אותן נדיר יותר ומוצפן יותר,

18. מ' צוקרמן, המישים שנה מאוחר יותר (בכתב-יד, ראה לעיל, הערה 16): 'קטונתי מלהיכנס לגוב האריות בו מסתובבים באוור ופרילינג מזה ושגב - שאפילו ידיביו מודים כי הוא 'יודע את מלאכת כתיבת ההיסטוריה', "ואת העובדות הוא יודע" (באוור ופרילינג '93 [ראה לעיל, הערה 5] - מזה ... אני מוכן להניח (וימהל לי על כך תום שגב) כי אכן צודקים באוור ופרילינג, ושגב "החליט לקמט" את עובדות העניין "לטובת העניין" (קרי: הטענה אותה הוא מנסה להוכיח).

ורק בשנים האחרונות הוא הולך ונחשף. רק לאחרונה נחשף, למשל, התייעוד של מה שניתן לכנות 'המדור לתפקידים מיוחדים' במחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, בארכיון הציוני המרכזי בירושלים. תיעוד זה כולל חלקים חשובים בפעילותם של ראובן שילוח (זסלני), טדי קולק ואהוד אבריאלי, שאול אביגור (מאירוב), אליהו אילת (אפשטיין), צבי יחיאלי (שכטר) ומנחם בדר, זאב שינד, זאב (וגיה) הדרי (פומרנץ) ואחרים מקרב פעילי ההצלה המרכזיים באיסטנבול. כך נחשפים בשנים האחרונות גם חומרים של גופי מודיעין אמריקניים ובריטיים בארצותיהם.¹⁹ ומאחר שחלק מן התייעוד הזה – כמו יוצריו – היה רחוק מאוד הזרקורים, היו גם הפעילים וגם פעולותיהם רחוקים מאוד הזרקורים. רוב נסיונות ההצלה נכשלו כישלון טרגי ואין 'מוצר' שאפשר להיאחז בו, ולפיכך אי אפשר לעשות 'ניתוח תהליכי לאחור' כדי להתגבר על המחסור ועל 'החורים השחורים' שבתיעוד, וכך התחזק עוד יותר הרושם השגוי שמאום לא נעשה.

זאת ועוד: מאחר שהפעילים החשובים והאמתיים בתחום זה נותרו עלומים והפעולות הללו נכשלו, נוצרה התחושה שהיישוב הקצה לפעולת ההצלה אנשים מדרג נחות, 'דרג ב או ג', בדרך-כלל דובר על יצחק גרינבוים ועמיתיו ב'ועד ההצלה', שלמרות שמו המתייב אכן לא היה הגוף החשוב בנושא ההצלה. ההסבר שניתן לכך כרך את שקילת 'טיב' האנשים הללו בטענת הפלסטינוצנטריות: מכיוון שהיישוב היה שקוע בצרכיו ובענייניו (התיישבות, הגנה, בניית העוצמה, בינוי האומה), ומכיוון שההצלה לא היתה חלק מן המעגל הזה, הוקצו להצלה אנשים מדרג נמוך. הדרג הנועז, הבכיר והמיומן הוקצה לצרכיו החשובים של היישוב.

לאמתו של דבר היתה התמונה שונה בתכלית. אנשי 'הדרג הנועז' הבכיר והמתוחכם ביותר שדלה היישוב מתוכו – זסלני, אביגור, גולומב, קולק, אבריאלי, שינד, בדר, פומרנץ, אפשטיין ואחרים, אכן היו אנשי הדרג שטיפל בסוגיות פלסטינוצנטריות כמו נשק, ביטחון, מודיעין, גם לפני המלחמה וגם לאחריה, ואפילו בשנים הראשונות של המדינה. אבל אותם האנשים הם שפעלו גם בנושאי ההצלה בזמן השואה! מי שישבו בגופים כמו 'ועד ההצלה' – וגרינבוים בראשם – אכן היו אנשי השורה השנייה והשלישית. 'ועד ההצלה', שבתוך חודשיים-שלושה התפתח – בשל לחץ המתפרצים אליו – והיה לגוף של למעלה משישים חברים, 'פרלמנט' בלשון הזולזל שדבקה בו, לא היה ולא היה יכול להיות הגוף החשוב ובעל יכולת הביצוע לעניין זה. ספק אם היה יכול לתפוס את מקומם של גופים כגון המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, אנשי המוסד לעלייה ב' וזרועות ההגנה למיניהן, אף אם היה גוף מצומצם יותר. 'ועד ההצלה' לא היה הגוף החשוב להצלה, וממילא אין טעם לנסות ולחפש אצלו את התשובה לשאלה מה עשה היישוב בנושא ההצלה בזמן המלחמה.

19. למשל: הסדרה S 25/88... בארכיון הציוני המרכזי, ותיעוד מסוג זה בארכיון לתולדות 'ההגנה' בתל-אביב. וכן תיעוד של גוף הבין המרכזי (Office of Strategic Services) בארצות-הברית בשנים ההן. על הפעילות החשאית – בהתבסס על התייעוד הזה – ראה בהרחבה: ט' פרילינג (לעיל, הערה 1), פרק שביעי.

פעולות ההצלה נכשלו לא בשל איכות האנשים שהקצה היישוב לפעולות הללו, אלא, להוות כולנו, למרות איכותם של האנשים הללו, שהיו אנשי הקו הראשון, ואת זה אולי קשה לקבל ולהבין.

היסטוריונים אינם עוסקים בשאלות של 'מה היה קורה אילו', ואולם לנוכח הסטראוטיפ השלילי הזה רשאי ההיסטוריון להרשות לעצמו רגע של רפיון דעת ולשאול את עצמו מה היה קורה אילו הסתיימו בדרך אחרת אותם המאמצים וההשקעות, ואילו התגשמו התקוות שתלו בהם. וכל שנה ב-10 ביולי, למשל, ביום הרצ'ל, היו הכיכרות המרכזיות בתל-אביב ובערים אחרות הומות מאות אלפי יהודים ניצולים מהונגריה ורומניה, סלובקיה ויוון, הם וילדיהם ונכדיהם. אין ספק שכינוסים כאלה היו מפצים על החוסר בתייעור והיו מניבים היסטוריוגרפיה אחרת, אף-על-פי שמאמציו של היישוב היו בדיוק אותם המאמצים. חשוב להדגיש: התוצאה הרלה אינה משקפת את המאמצים ואת מידת הרצון שהשקיע היישוב בפעולות ההצלה. ואם ברפיון הדעת אנו שרויים, אולי ראוי מפעם לפעם, כשמדובר באירוע כגון השואה, להרחיב את מרחב השיפוט היסטורי והמוסרי ולהחילו גם על הכוונה, ולא על התוצאה בלבד.

הסברים נוספים טמונים, כך נראה לנו, בקלות שבה השתלב הסטראוטיפ השלילי באותו סוג של שיח שהוזכר למעלה, כשהציבור שנתפס לסטראוטיפ השלילי הוא שמנהל את השיח הזה עם בן-גוריון. דוגמה לשיח כגון זה ראינו בעניין שתי האמירות האומללות שלו. הציבור, או לפחות חלק ממנו, גם מפרש את העובדות וקובע את משמעותן. פרשנות זו הסתייעה בעמדות אידיאולוגיות-עקרוניות כלליות של בן-גוריון, שלא היו קשורות לשואה דווקא, והסתמכה על עקרונות פעולה טיפוסיים של מנהיגותו ועל דמיון כמנהיג כריזמטי וכל-יכול, והוונה גם מחוויות טראומטיות אחרות שעברה האומה בעצם תקומתה ובשנותיה הראשונות של המדינה.

גורם מִזְמָן ומתווך כזה בין המצב ובין הפרשנות שהוענקה לו בהקשר של בן-גוריון קשור במסגרת הקונצפטואלית של שלילת הגולה, שהסטראוטיפ השלילי השתלב בה בקלות מרובה. בן-גוריון עצמו היה נושא המובהק של דגל 'שלילת הגולה', גישה שינקה מרעיונות ההשכלה והיתה יסוד מוסד של השקפתו הציונית. שלילת הגולה, וכפועל יוצא ישיר, מידי ופשוט ממנה, הפקרתה, נראים כעולים על נקלה בקנה אחד. מסובך יותר להסביר כיצד אפשר להמשיך ולדבוק בעיקרון של שלילת הגולה ועם זה להאמין שיש לעשות את כל מה שאפשר למען יהודים שבחרו להמשיך לחיות בגולה. בתוך מבנה קונצפטואלי 'חלק' ופשוט כזה נקל למדי ליישב את הסתירות ולהסביר שרוב תוכניות ההצלה נכשלו משום שלא ננקטה פעולה שתאמה את גודל האסון; ואפשר אף להרחיק לכת ולהציג את ההשקפה הקובעת שהיישוב ומנהיגיו - ובן-גוריון בראשם - מנעו את תמיכתם מכל תוכנית שלא היתה קשורה בארץ-ישראל ובקידום העניין הציוני. אפילו עצם הדבר שרוב היישוב היה אז צעיר ואשכנזי²⁰ - ופירוש הדבר שבני משפחה רבים נשארו שם, ואף

20. הנתונים על המבנה הדמוגרפי של היישוב לקוחים מתוך ד' גורביץ, א' גרץ ור' בקי, העליה, הישוב וההנועה הטבעית של האוכלוסייה בארץ-ישראל, המחלקה לסטטיסטיקה

אם נחשבו 'מתבוללים' גמורים או דבקים בגלות ללא תקנה ודאי הוא שהיישוב לב רצה באובדנם – אפילו דבר זה לא מנע את הקשר הנורא הזה, השגוי והקל להשתמע שבין השלילה ובין ההפקרה.

סטראוטיפ זה ניוון גם מן הקושי להבין שגם התנועה הציונית וגם הנהגתה הופתעו משינוי 'כללי המשחק' בעולם וגם הם לא היו מוכנים לשואה; שגם הם – למרות כל דברי הזעם ו'הנבואה' על חוסר התוחלת של הגולה – לא שיערו שיהודי אירופה צפויים להשמדה טוטלית כה נוראה; שגם מנתם בגין, נתן ילין־מור ומשה קליינבוים (סנה), וגם כמה מגדולי הרבנים ציפו, בזמן שעזבו את קהילותיהם ובאו ארצה, לתקופה של מלחמה וניתוק, אבל לא לשבר קיומי והשמדה גמורה של משפחותיהם וקהילותיהם, ואף אם היו משוכנעים שגולה היא גולה היא גולה לא גזרו מכך טענה של 'אמרנו לכם!' ואם לא שמעתם – עלו בעשן.

הערכת ההצלה על־פי תוצאותיה גם היא היתה גורם מוּמָן וחומר גלם נוח לבניית הסטראוטיפ. האמרה 'כל המציל נפש אחת בישראל כאילו קיים עולם מלא' אמנם ידועה לכול, אבל מהערכת מעשי ההצלה על־פי תוצאותיהם עולה תמונה קשה להשגה. מספר הניצולים, אחוזי ההצלחה של מאמצי ההצלה ואף מספר הילדים שניצלו בדי עמל, כל אלה אינם יכולים לעמוד נוכח עוצמתם המספרית המזעזעת של ששת המיליונים. הסטראוטיפ אֶפְשֶׁר – ועודנו מאֶפְשֶׁר – גישור על פני פער גורא זה, ואין צריך לומר שהוא מורה על האשם הנמצא בהישגֵי־י, ואפילו אם אין זה אלא מפלט קל וזמין למי שמבקש להסביר את היווצרותו של הפער הזה.

שנים אחדות לאחר מכן הצליח בן־גוריון להנהיג מהלך מנצח למרות כל ההתנגדויות והקשיים, אבל הצלחתו סייעה להיווצרות הסטראוטיפ וחיזקה אותו. הניצחון הזה הוא העומד ביסוד הקביעה שכאשר בן־גוריון הרב־מג רוצה – בן־גוריון מצליח: הוא רצה במדינה והשיג אותה. זה ההן שממנו בא ונגזר גם הלאו: אם רב־מג זה לא הצליח להציל את יהודי אירופה בתקופת השואה משמע שלא רצה להצילם. בבחינת עושר השמור לבעליו לרעתו.

עוד אבן בסטראוטיפ הזה נחצבה מדימויו של בן־גוריון כמנהיג פרגמטי, חזק וענייני. איש אינו חולק על כך – בן־גוריון אכן היה מסוגל להחליט החלטות קשות באכזריותן. בשל הדימוי הזה יש המייחסים לו החלטות קשות שהתקבלו, כביכול, בתקופת השואה. לטענת מבקריו המחמירים 'מתאים לו' להכריע בקור־רוח אכזרי, ומכאן שאכן כך עשה. הַפְּשֵׁל כאן ברור, והוא מוביל את הנכשלים בו לייחס לבן־גוריון עמדות שכלל לא נקט. בהוויה שבה היה על היישוב להכריע בין התמקדות בכניין הבית הלאומי בארץ־ישראל ובין הקצאת מרבית משאביו ואונו לפעולות שממילא היו חסרות סיכוי אך 'טבעי' היה למנהיג כבן־גוריון להחליט החלטה קשה שלא לבזבז משאבים על מהלכי 'סרק' שכאלה. מחקרים אחרונים מלמדים – ובן־גוריון עצמו ניסח את הדבר בבהירות יתרה – שלא זו היתה עמדתו: הוא קבע שיש

של הסוכנות היהודית, ירושלים תש"ה, עמ' 77-104; כמו כן ראה ערך 'האוכלוסיה: דמוגרפיה', האנציקלופדיה העברית, ו, ירושלים תשכ"ו, עמ' 675.

לבנות להציל יהודים ויהי מה, גם אם הסיכוי הוא אחד למיליון.²¹ להיווצרותו של הסטראטיפ – ואף לחיזוקו – תרמו גם העימותים הפוליטיים החריפים שהתנהלו בעת הקמת המדינה ובשנות עיצובה הראשונות. עימותים אלה, שכן־גוריון ניצב במרכזם, חרגו מן התחום הפוליטי ופעמים רבות הועתקו, על־ידי או על־ידי יריביו מימין ומשמאל, אל תחומים שנגעו בשורשי התקומה היהודית בארץ־ישראל, במהותה ובמשמעותה ההיסטורית. לתוך פולמוס זה הוטלו שאלות ותהיות באשר לפעולות שנקטו גם יהודי אירופה וגם היישוב במאבק נגד הנאצים; שאלות בעניין עמדת ההנהגה כלפי הבריטים בימי המלחמה, ושאלות ערכיות על מה שנחשב גבורה ומה שנחשב מעשי פחדנות ושיתוף פעולה, עם הנאצים או עם מי שעמדו מנגד, על המיתוסים והסמלים שהיו כרוכים בכך. 'תביעות האבהות' על מקורה של התהנגדות המזוינת 'הפרטיזנקה', הוויכוח בשאלה מי גרם לבריטים לעזוב את הארץ ומשקעי 'הסוון' – כל אלה, אף אם לא יצרו את הסטראטיפ, השפיעו עליו והזינו אותו.

אחד משיאיו של העימות הזה רבי־הרבדים היה הוויכוח הסוער בשאלת 'גרמניה האחרת', הסכם השילומים, כינון יחסים דיפלומטיים עמה, מכירת הנשק וכיוצא באלה. שיא אחר היה משפט גרינוולד, הוא משפט קסטנר, שהיה אולי הגורם המכריע בהתעצמותו ובהתבססותו של הסטראטיפ, ואולי גם אחד מקווי פרשת המים החשובים ביותר בתולדות מדינת ישראל – מנקודה זו החל הכרסום העמוק והשיטתי במעמדה של מפא"י ותנועת העבודה. הששותיה של מפא"י מפני עימות קודם זמנו עם עצמה ועם אחרים על עברה ופועלה בתחומים אלה, טעויותיו של קסטנר במהלך המשפט, טעויות שנפלו כשלל רב בידי הפרקליט שמואל תמיר, ספרו של בן הכס כחש, כל אלה גם הם ממרכיבי המרקחת של הסטראטיפ.

רכיבים נוספים בסטראטיפ הזה מועלים כאן כדרך ההשערה בלבד, אך בלא חשש מהגזמה, ואלה היו קשורים אולי גם בעייפותו הגדלה והולכת של הציבור מבן־גוריון המנהיג המהפכן, שלא אבה להרפות ולא הבין שצאן מרעיתו כבר עייף מ'מתיחות', 'דריכות', 'גיוס מהפכני' ו'שליחות' ציונית. ציבור זה רצה להתחיל לחיות את 'יום המתרת', את 'יום הקטנות' שלאחר המהפכה ועל כן נטה לתלות במנהיג המזדקן, הנוקשה והנוקדן את ה'פשעים' שיאפשרו לו את תהליך הפרידה המכאיב אך גם הנכסף ממנו. הוא כמה לפרידה מן המנהיג שיכפה את המדינה אחרי שואה על 'מגש הכסף' הכואב שלה, ואחר־כך עוד דיבר על מלחמה חדשה על עיצובה, על דמותה ועל מוסריותה של המדינה, מנהיג שלא הסכים ולא התאים למעבר מתקופת 'הסער והפרץ' לתקופת התמסדותה של החברה, להפיכתה מתנועה מהפכנית אוטופיסטית לחברה נטולת יסוד משמעותי כזה. אולי תרמו לכך גם ישירותו של בן־גוריון, עניינותו,

21. בישיבה מיוחדת של הנהלת הסוכנות ביום 25 במאי 1944 דיווח וניה פומרנץ על ההצעה 'סחורה תחת דם' שהביא יואל ברנד מהונגריה. על ההצעה אמר בן־גוריון בין השאר: 'אם יש תקוה של אחד למיליון – עלינו להיאחז בה', ובכך מיצה את עמדתו בסוגיה זו. על עמדתו בשאלת תוכנית טרנסניסטריה, תוכנית אירופה והתוכנית להצלת הילדים ראה בהרחבה: ט' פרילינג (לעיל, הערה 1), פרק רביעי וחמישי.

אומץ לבו עד כדי כאב, ויכולתו לייסר את הציבור באמתותיו. התכונות האלה לא עיגלו את פינותיו אלא חידדו אותן והקלו את המלאכה על המבקשים להיפרד ממנו. תכונותיו ועמדותיו הפריעו למי שחתרו לקצר את התקופה שבה פעל היחיד למען הכלל ומטרותיו, ולהתמקד בהגשמת האינטרסים האינדיווידואליים. בן-גוריון ניצב אפוא 'שלא בטובתו' מול מי שביקשו ללכת הביתה לתומם, לחלוץ את נעליהם ולמתוח את אבריהם אחרי הגיוס למהפכה ולמלחמה, מול בעלי המגמה 'לעשות לביתם' המאפיינת תקופות פוסט-מהפכניות, וגם מול מי שביקשו להעניק לשינוי הזה – למגמה האינטרסנטית והאנוכית – לגיטימציה ועומק היסטורי ופילוסופי. אפשר לראות שהמתח הזה הקדים את הוויכוח המתנהל בימינו בין המבקשים לבדוק מה בדיוק ראוי לה לחברה הישראלית לאמץ מתרבות הגויים, ובין המבקשים לאמץ את כל 'הישגי' החברה המערבית, שמא, חלילה וחס, יהיו המהפכה הישראלית והחברה הישראלית דלות, עניות, מנוונות ומפגרות.²²

עוד צורך שהיה בסטראוטיפ שכזה למלא – גם הוא כחלק מתהליך הפרידה של אומה שלידתה בכאב מאביה המזדקן והמוכּוּן – היה הצורך לעשות את בן-גוריון מעין 'קורבן מטהר': קורבן עקידה בתהליך המייסר של היציאה מעיי החורבות לאחר התנסות נוראה של שואה והתנסות קשה אחרת של מלחמה לעצמאות, שכללה את לטרון, מצודת כח, 'אלטלנה', פירוק הפלמ"ח ופיטורי הרמ"א ושאר הצירים והחבלים, והכאב והחולשה המתמשכים שבאו אחריהם.²³ המלך 'האינסטרומנטליסט'

22. ראה למשל א' שביד, 'הציונות בתקופה "פוסט ציונית"', דבר, 24 ביוני 1994.

23. למשל: ד' מירון, מול האח השותק: עיונים בשירת מלחמת העצמאות, ירושלים 1992, עמ' 379. וראה גם את דברי תשובתו של דן מירון לאבי כצמן במאמרו 'מול דמעות התנין והערות למאמרו של אבי כצמן', בתוך: אפס שתיים, 2 (חורף 1993), עמ' 106. בפתח דבריו הוא אומר: 'במבט ראשון לא ברורה הסיבה שהגיעה את אבי כצמן לתלות את מאמרו בספרי "מול האח השותק" ואף להציגו כמין תגובה של ביקורת על ספר זה. התבקש לו, לאבי כצמן, לכתוב מאמר – בעצם רשימה עיתונאית, רצופה סלוגנים ואמרות-כנף נוסח "אנו באנו ארצה לירות ולהירות בה" ונטולה כל ממד של חקירה, הדגמה וראייה – מסביב לתזה שכבר הושמעה עד השתחקות: ה"יישוב" התעלם מחורבן יהדות אירופה בימי מלחמת העולם השנייה; הדחיק והשתיק את הידיעות על השואה או וגם לאחרי-מכן; התייחס בבזו לעולים החדשים מקרב הניצולים והשתמש בהם כבשר-תותחים במלחמותיו, החל במלחמת-העצמאות; ביסס את תרבותו על אתוס הלוצי-כוחני מקומי צר; התנכר למורשת היהודית ההיסטורית; גירש מתוכו את שפת היידיש ותרבותה; הינך את צעיריו לתחושת זרות ודחייה פיסית ומנטלית ביחס לכל דבר שהוא "יהודי"; מדינת ישראל ירשה את כל העמדות הללו, ומכאן ... מכאן נרשמת והולכת הסדרה הארוכה של ליקויי החיים החברתיים והתרבותיים שלנו, שכולם, כביכול, תוצאה של התנכרות גדולה זאת'. וראה גם את מאמרו של א' כצמן: 'מול הדן השותק (על "מול האח השותק" מאת דן מירון)', שם, עמ' 97-105. עוד דוגמה לשיח עם העבר ראה בדברי דן מירון, שם, עמ' 111: 'תהום פעורה בין היסטוריוגרפיה אותנטית כזאת לבין "חשיפה" עיתונאית מורחבת, המתחפשת להיסטוריה, ובה הכל ברור והראיות כולן מכוונות לעבר נקודה אחת, מוכנה מראש (וכזה הוא גם ספרו של תום שגב) ... נתונים שה"חשיפה" העיתונאית אפילו איננה מנחשת את קיומם, מפני שהיא שופטת ודנה בכל דבר מנקודת המוצא שלה, בהווה ... שעה שההיסטוריון ... עושה כל שביכולתו ... להתבונן בדברים גם כפי שנראו והובנו בזמנם ובעד עיניהם של אלה שראו והבינו אותם בשעתם'.

שהקריב כביכול את אחיו באירופה למען המדינה הוקרב בידי ממשיכיו במאבק על ביסוסה.

אפשר אם כן שצירוף ייחודי של גורמים בעלי עוצמה רבה הוא שתרם להיווצרותו של הסטראוטיפ השלילי: יסוד אידיאולוגי של 'שלילת הגולה', שנתפס כאילו היה מסד ערכי של אי-מעורבות ושל הצגת סתירה מעקרת פעולה בין ציונות להצלה; גורם מעשי - אי-יכולתו של יישוב קטן לשאת שני מפעלים אדירים שכל אחד מהם כשהוא לעצמו היה למעלה מכוחותיו, ומכאן כביכול הצורך לבחור בחירה נוראה; דימוי של מנהיג בעל אישיות נוקשה שהיה מסוגל להחליט 'החלטות קשות' בעת מורכבת; פער מספרי נורא שקשה למצוא לו הסבר רציונלי; אנכרוניזם המקל את מציאת כל ה'הסברים' הנדרשים; מאבקים פוליטיים מאוחרים ומשקעים פסיכולוגיים בתהליכי בנייתה של אומה; ושית עם העבר בהוויה של תוסר הסכמה מתעצם והולך בדבר העתיד.

מול מצרף ייחודי שכזה, ומול האפשרות ש'הזיכרון הקיבוצי' ו'התודעה הקיבוצית' אינם בהכרח ה'היסטוריה', 'אפילו' בן-גוריון לא היה יכול לעמוד.